

УДК 94(477)"18"+323.174

В. О. Венгерська

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ НАЦІЄТВОРЕННЯ В ХІХ СТ.: УКРАЇНЦІ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ЗРАЗОК

В статті розглянуто економічну складову процесу національної самоорганізації польських шляхтичів-землевласників та використання ними, а також представниками російської влади, економічних важелів збереження маркерів ідентичності по відношенню до українців Правобережжя.

Ключові слова: національні проекти, ідентифікаційні процеси, Правобережна Україна, польський організаційний зразок, кредитно-позичкові товариства, кооперація.

В статье сосредоточено внимание на экономической составляющей процесса национальной самоорганизации польских дворян-землевладельцев и использование ими, как и представителями российской власти, экономических факторов сохранения маркеров идентичности по отношению к украинцам Правобережья.

Ключевые слова: национальные проекты, идентификационные процессы, Правобережная Украина, польский организационный образец, ссудно-кредитные товарищества, кооперация.

In this article the economical component of the process of national organization of Polish noblemen's-landholders and using by them, as well as by members of Russian authority, economical levers of preservation connecting to attitude to Ukrainians of the right bank of Ukraine are observed.

Key words: national projects, identification processes, Right-bank Ukraine, Polish organizational standard, loan-credit associations, co-operation.

Постановка проблеми. «Довге» та динамічне ХІХ ст. позначене чисельними досягненнями як в політичній так і в економічних сферах.

Націотворення, як модерне явище що характеризувало суспільні та політичні процеси століття, увібрало в себе всі специфічні риси історичної доби, протягом якої вирішувались непрості дилеми пошуку ідентичностей та здій-

снювались спроби їх конструювання та оформлення. Правобережна Україна, яка після ліквідації Речі Посполитої продовжувала перебувати під помітними польськими інтелектуальними, культурно-релігійними та економічними впливами, являє собою цікавий об'єкт дослідження в сенсі взаємовпливів та пошуків (само)ідентифікації в дихотомії «свій»/«чужий».

Аналіз актуальних досліджень. Поділи Польщі стали однією із головних причин, які на думку значного числа сучасних дослідників проблем націотворення (Б. Андерсон [1], Е. Гелнер [2], Є. Сміт [3], Г. Касьянов[4] та ін.) сприяли політичному оформленню націоналізму в більшості Європейських країн. Відомий французький дослідник Д. Бовуа в своїй трилогії [5], спираючись на широке коло архівних та інших джерел, детально проаналізував основні причини етнонаціональних конфліктів регіону, ключовою з яких, на його думку, лишалось питання землеволодіння та хвилеподібні спроби з боку російського уряду обмежити польські впливи. І хоча ґрунтовність дослідження та вражаюча джерельна база дозволили детально розглянути взаємодію польської шляхти, російської влади та українського селянства, дещо, на нашу думку, лишилося поза «дужками». Йдеться про окремі елементи економічної складової національної самоорганізації та її впливу на українське селянство. Не менш цікаве дослідження особливостей протікання політичних та емансипаційних процесів в середовищі селянства, але галицького, здійснив А. Заярнюк [6]. В роботі значна увага приділена питанням взаємостосунків з польськими діячами конспіративного руху та польськими землевласниками в контексті залученості до різноманітних «визвольних» проєктів. Окремі аспекти ідентифікації правобережного селянства автор розглядала в своїх попередніх публікаціях [7].

Метою запропонованого матеріалу є спроба проаналізувати особливості створення та діяльності польських приватних позичкових товариств, інших кредитних установ, які були специфічними паростками громадянського суспільства в Російській імперії, в умовах Правобережної України. Подібні структури перетворилися на гідний для наслідування зразок, якому ініціатори українського кооперативного руху змогли надати чітких обрисів в період між революцією 1905 р. та Першою світовою війною.

Виклад основного матеріалу. У відповідності з підходом, запропонованим Б. Андерсоном, нація є «уявною спільнотою», в конструюванні якої(их) особлива роль належала елітам. Поляки, які протягом тривалого часу демонстрували високий рівень політичної станової організації, та мали потужний прошарок еліти, що складала «політичну націю», змушені були приміряти на себе роль «підданих» та периферійних еліт [8]. Але, незважаючи на подібний формальний статус, землевласників Правобережної України значно випереджали

російських «колег» за соціальною групою у темпах пристосування до нових економічних умов епохи модернізації. Це не могло не позначатись на рівні та якості життя, не лише поляків, а й українців. Реформи 60-70-х рр. XIX ст. позитивно вплинули на стан економіки та інші сфери життєдіяльності. Хронологічно реформування Російської імперії співпали з подібними процесами в Німеччині, яка перетворювалась на імперію. «Обслуговували» німецькі імперські проєкти відомі інтелектуали, серед яких особливе місце належало вченому та громадському діячу Ф. Лісту. В його працях вперше пролунали ідеї захисту національної економіки, націоналізм почав трактуватися як базова доктрина модернізації в політико-економічних аспектах[9]. І хоча у випадку значної частини слов'янських народів, протягом більшої половини XIX ст., мова не йшла про можливість створення незалежних від загальноімперських економічних моделей, поява та діяльність окремих інституцій, специфічні прояви господарського життя, які вирізняли їх поміж сусідів, маркували «своїх» та «інших», дозволили надати стрункості та логічності національним проєктам.

Польське суспільство Правобережжя в значній мірі було представлено відносно лояльною до російської влади шляхтою. В умовах російського станового суспільства це слугувало важливим фактором збереження статусу-кво у стосунках між ними. Доба Олександра I позначалась особливо толерантним ставленням до поляків. Пояснювалось це як усвідомленням неприпустимості «різких» рухів по відношенню до представників «державницької» та «політичної нації», так і впливовим польським оточенням російського імператора. Однією з блискучих фавориток Олександра I була Марія Антонівна Нарішкіна. Польська княжна, в дівочтві Святополк - Четвертинська, (після страти повстанцями на чолі з Т.Костюшком її батька, якого звинувачували в політичних симпатіях до Росії), потрапила до двору Катерини II. До близького оточення імператора належав і відомий польський громадський діяч, князь Адам Чарторийський, який протягом 1804-1806 рр. обіймав посаду міністра закордонних справ. Польська шляхта регіону (7,8%) була найчисельнішою не лише в Росії, а й в Європі. В цьому середовищі відсоток магнатів був незначним. Але саме в їх руках концентрувалась найбільша кількість земель.

Протягом більшої частини XIX ст. на території Правобережної України паралельно в обігу перебували російські рублі та польські злоті. Це досить цікавий феномен – збереження грошової одиниці держави, лише частина якої мала умовну автономію. Росія в першій половині XIX ст. значно відставала від своєї колишньої сусідки в питаннях розвитку дієвої та розгалуженої кредитно-грошової та банківської систем. Спроби запровадити казенні кредитні установи ще в часи Єлизавети та Кате-

рини II були невдалими. Одними із перших на початку XIX ст., а саме у 1825 р. на Волині почали функціонувати представництва Земського кредитного товариства Царства Польського. Його було засновано цього ж року у Варшаві Ксаверієм Друцьким-Любецьким. Саме з появою товариства пов'язували активізацію розвитку аграрних промислів [10, 59]. У 1828 р. на Правобережжі розпочав свою діяльність Польський банк. Він видавав позики землевласникам під заставу хліба, цукру, бавовни, льону та іншої сільгосппродукції за умов зберігання їх в банківських складах. До 1847 р. в Бердичеві (тоді Київської губернії) діяла філія банку. Київським, Подільським та Волинським губернатором були розроблені спеціальні вказівки губернським правлінням «про отримання боргів агентства Польського банку в Бердичеві, Київської губернії у зв'язку з його ліквідацією» [11, арк. 23-26]. Відділення банку функціонувало і в Новоград-Волинському, в 50-х рр. XIX ст., його керівником був поляк, надвірний радник С.Радинський [11, арк. 27]. Напередодні селянської реформи цей підрозділ також перестав функціонувати. Ліквідація агенцій Польського банку пов'язувалась із черговою хвилею боротьби проти польських впливів на Правобережній Україні в цілому, та Волині, зокрема. До того ж, саме на середину століття були розроблені нові загальноімперські проекти вдосконалення кредитної системи, в яких Польському банку відводилась підпорядкована роль. Російські чиновники були переконані в тому, що в цьому закладі сконцентровані значні капітали регіону, чим гіпотетично могли скористатись поляки, готуючи нові повстання. Але, оскільки питання задоволення так званого «кредитного голоду», лишалось відкритим, зліквідувати цілковито відділення вважалось недоречним. З моменту створення 1860 р. російського Державного банку та поширення його філій, Польський перетворився на один із структурних підрозділів.

Економічні реалії другої половини століття вимагали поживлення та поглиблення товарно-грошових відносин. Характерною рисою Правобережної України була значна взаємозалежність промисловості від сільського господарства, оскільки переважна більшість міні-підприємств (гуральні, водяні та вітряні млини, суконні, чавуноплавильні мануфактури, пізніше заводи та ін.) виникали у маєтках великих землевласників. Не слід забувати і про те, що більшість сезонних робітників названих підприємств, були селянами. Вирощування та переробка цукрових буряків в другій половині століття перетворилося на спеціалізацію регіону. Не лише поляки реагували на запити ринку, будуючи нові цукрові заводи та вдосконалюючи виробництво. Селяни також почали засівати частину своїх наділів цукровим буряком, та збувати його місцевим цукровим заводам.

В маєтках відомих польських та сполонізованих магнатів Потоцьких, Браницьких, Сангушків, Іллінських, Чарторійських най-

раніше та найповніше знайшли своє втілення ідея сполучення сільського господарства з промисловістю, в першу чергу, з обробною. Волинським магнатам князям Сангушкам належить особливе місце у розвитку економіки регіону в цілому, та поживленні кредитних послуг, зокрема. Автор зосереджувала увагу висвітленню діяльності представників родини у цій царині в попередніх публікаціях [12, 14-21].

На Поділлі, у Вінниці, більше 10 років, з 1880 до 1891 р. успішно функціонувала польська ощадно-позичкова каса. Головою та засновником установи був польський землевласник граф Станіслав Генріхович Грохольський. Інший подільський землевласник - Казимир Едуардович Падловський протягом всього часу існування каси залишався її розпорядником. До складу ради входили ще 11 поляків-землевласників а також купець, німець за походженням, одружений на польці. Представляє інтерес характеристика діяльності товариства помічником керівника Подільського Губернського жандармського управління у Вінницькому повіті. Документ з'явився «завдяки» особливому зацікавленню з боку генерал-губернатора краю особою керівника організації – С. Грохольського. Оцінка змісту та характеру діяльності, як і в більшості подібних жандармських звітах та аналітичних записках, досить непослідовна та суперечлива. Пояснити це досить просто - організація протягом тривалого часу приносила відчутну користь значному числу українських селян, які в російській офіційній традиції називались «русскими». Повністю відкинути цей факт, який до того ж був підкріплений щорічними звітами, що публікувались окремими брошурами, та надходили до установ російського державного банку, російські чиновники не могли. З іншого боку, представник влади в краї, де незважаючи на всі попередні спроби обмежити польську присутність, а головне – польське економічне домінування, повинен був проявляти державну «пильність».

Як зазначалось у жандармських документах, «в місцевості, де дрібну позику надавали лише євреї - лихварі, за великі відсотки, товариство, яке видає позики своїм членам, за відносно невеликі відсотки (9 % за сто в рік), бачиться закладом надзвичайно корисним» [13, арк.4]. Оскільки діяльність організації була прозорою, заперечити щось проти сухих, але промовистих цифр було складно. В одному із звітів наголошувалось, що позиками користувались виключно «трудоий люд», в переважній більшості селяни, дрібні міщани - хлібопашці, дрібні ремісники, та, нарешті, в незначній кількості, представники інших станів (в документах зазначені шість осіб «із православного духівництва, землевласники із дворян, землевласники із селян, міські власники, та державний службовець» [13, арк. 5].

Традиційно, метою отримання позик виступали наступні потреби: купівля худоби, розра-

хунки із лихварями (саме ця стаття, на наш погляд, є найбільш промовистою, оскільки засвідчує існування постійного «голоду» на оборотні кошти), сільськогосподарські будівлі, облаштування нових садиб у результаті розділу родин, отримання в оренду дрібних земельних ділянок, кошти для будівництва шкіл та церков (не менш цікава стаття, оскільки йшлося не про католицькі храми та не польські школи). Значна частина позик використовувалась селянами для внесення задатку під час купівлі поміщицької землі, та облаштування господарств, які у зв'язку з цим, автоматично збільшувались [13, арк.6-7].

У звітних документах товариства наголошувалось, що майно селян жодного разу не виставлялось на аукціон через борги. Під названу процедуру лише одного разу підпала міщанська садиба, через значні борги лихварям. Одним із напрямків діяльності каси став збір коштів для підтримки тих господарств, що постраждали від неврожайів [13, арк.8]. Поспіль три посушливі роки в окремих губерніях Російської імперії, призвели до голоду 1882 р. Пожертви, які вносили члени товариства, передавались в Казначейство, цими коштами розпоряджався Подільський губернатор. Крім інших відрахувань, 2% від чистого прибутку передавалась в особливий комітет спадкоємця цесаревича.

У звітах знайшла відображення і динаміка розвитку організації. Якщо в першій рік існування кількість членів складала лише 78 чоловік, то через десять років ця цифра збільшилась до 2762 [13, арк.9]. Але аргументи економічної доцільності видавались ослабленими на тлі невідповідності «загальнодержавним» інтересам. Жандармський чиновник підготував донесення, яке ґрунтувалось на його особистих враженнях та спостереженнях. Хоча в документі і містилося визнання факту допомоги товариства «бідному класу» місцевого населення, та реалізації проголошеної у статуті економічної мети, майже одразу визнавалась шкідливість організації «для дела обрусения» краю. На думку дописувача, факт сепаратистських прагнень місцевої польської шляхти був незаперечним. Засновників каси він охарактеризував як «поляків-фанатів», що одночасно є багатими магнатами. Аргументація будувалась на тому, що селяни мали «нерозвинутий» розум, в зв'язку із чим, повністю підпадали під вплив пана та польської мови. Хоча жодних доказів співробітництва з будь-якими організаціями не наводилось, однак висловлювалось припущення, що засновники могли фінансувати такі «ворожі для нашого уряду» заклади, як галицьке товариство «Сокіл». Одразу зазначимо, що останнє звинувачення було сумнівним, оскільки подібні фізкультурно-спортивні структури відкривались та функціонували легально не лише на території Австро-Угорщини, а й українських губерніях Російської імперії [14, 46].

Щодо кредитного товариства, у звіті зазначалось: «оскільки воно надавало легальну

можливість полякам збиратись «в масі», вже сам по собі цей факт вважався небезпечним» [13, арк.11]. Врешті було прийняте рішення про закриття товариства. Наступний період активізації суспільної та громадської діяльності, пов'язувалась з політичною сферою та перетворенням Російської імперії з класичної монархії в конституційно – парламентську, в результаті революції 1905-1907 рр. Наслідком революції стало, поруч із проголошенням свобод, створенням державної думи, прийняття цілого ряду законів, положень, у відповідності з якими створювались сприятливі умови для відкриття чисельних організацій, в тому числі різноманітних кооперативів, союзів, серед яких і кредитні.

Польський зразок, безумовно, відіграв не останню роль в концентрації уваги українських діячів саме на цьому напрямкові самоорганізації. Так, у 1905 р. на Правобережжі створюється кредитна спілка в с. Дзенгелівка (Київської губ.), яка з часом перетворилася на Київську кредитну спілку та увійшла в історію під назвою Союзбанк. Напередодні Першої світової війни Союзбанк став організаційним та фінансовим центром не лише Київської, але й сусідніх губерній; його обороти перевищували обороти всіх місцевих кредитних спілок Російської імперії. Набули розвитку також і сільські споживчі товариства. До їх функцій належало не лише забезпечення селян необхідними товарами, але й збут сільськогосподарської продукції. Займалися вони і створенням на селі відділів сільськогосподарських машин, бібліотек або читалень; влаштовували лекції для селян, курси підвищення аграрних знань. Цей вид кооперації також гуртувався у спілки. У 1908 р. було створено Київську спілку споживчої кооперації, яка за два роки об'єднала діяльність 220 споживчих товариств Київщини, Поділля, Чернігівщини та Волині.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Селянська частина населення Правобережної України, в порівнянні з Лівобережжям та Слобожанщиною, в значно меншій мірі уособлювала себе з такими поняттями як «Україна», навіть «Малоросія» (хоча, принагідно зазначимо, що ще під час перепису 1897 р. значна частина місцевого населення рідною мовою назвала «малоросійську»). Досить часто спостерігалась прив'язка до так званої місцевої, регіональної ідентичності на зразок поліщуків, волинян, подолян, та навіть мазурів.

Безумовно, створюючи різноманітні структури, українські діячі робили перші кроки, які дозволяли об'єднувати та гуртувати селян Правобережної України для розв'язання нагальних економічних проблем. Разом із тим, всі названі організації, союзи намагались відкривати крамниці, в яких селяни могли придбати і книжки, адаптовані для сприйняття так би мовити «середньостатистичним» селянином, навіть україномовну періодику; здійснювати культурно-просвітницькі акції (читання лекцій,

показ фільмів з допомогою новомодного «чарівного ліхтаря»), що не могло не сприяти змінам у світосприйнятті селян та активізації ідентифікаційних процесів. Подальших пошуків потребує знаходження джерел, аналіз публікацій в періодиці, які дозволять скласти реальну картину темпів свідомісних зрушень в селянському середовищі.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування про походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К., 2001. – 271с.
3. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 217 с.
4. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – 352 с.
5. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996; Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998; Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830. – Львів, 2007. – 294 с.
6. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село у середині ХІХ ст. / А. Заярнюк. – К., 2007. – 335 с.
7. Венгерська В.О. Селяни Правобережної України: регіональні особливості пошуку національної ідентичності /Український селянин. Збірник наукових праць. Інститут історії НАН. Черкаси. - № 12, 2010. – С.78-80.
8. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / Россия-Украина: история взаимоотношений. – М.: Открытое общество, 1997. – [Электронный ресурс] - <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz.htm>. Останнє відвідування 14.12.2010.
9. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм; Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. - К., 1998. – 479 с.
10. Дильонгова Г. Історія Польщі (1795-1990). – К., 2007. – 238 с.
11. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА). - Ф.442. – Оп.- 1. - Спр. 7252.
12. Венгерська В.О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (к. ХVІІІ-поч. ХХ ст.). – К., 1997. – 48 с.
13. ЦДІА. - Ф. 442. - Оп. 622. - Спр. 443.
14. Венгерська В.О. Світова війна як індикатор процесу формування націй (на прикладі українців Австро-Угорської та Російської імперій) / В. О. Венгерська // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». - Вип. 23. - 2009. – С. 40-49.